

Кубатов И.К.

ОРУС ПАДЫШАЧЫЛЫГЫ МЕЗГИЛИНДЕ КЫРГЫЗСТАНДА САЛЫК
ТУТУМУН УКУКТУК ЖӨНГӨ САЛУУ

Кубатов И.К.

ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ НАЛОГОВОЙ СИСТЕМЫ В КЫРГЫЗСТАНЕ В
ПЕРИОД ЦАРСКОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА

I.K. Kubatov

LEGAL REGULATION OF THE TAX SYSTEM IN KYRGYZSTAN DURING
THE PERIOD OF THE TSARIST GOVERNMENT

УДК: 342.51

Кыргыз Республикасынын салык тутумундагы өзгөрүүлөр кыргыздардын орус падышачылыгына кирген мезгилде дагы өтө чоң мааниге ээ болгон.

1865-жылы 12 февралда Түркүстан областы түзүлгөн жана «Түркүстан областын башкаруу жөнүндө убактылуу жобо» бекитилген, ага ылайык бийликтин уюштуруу тутуму “аскердик-элдик башкаруу” деп аталган¹. 1886-жылы Жобонун кабыл алынышы менен башкаруу жана мамлекеттик түзүлүштүн жалпы тутуму иштей баштаган. Алгачкылардан болуп, Кыргызстандын аймагында саясий-административдик түзүлүштө, сот тутумунда, жерди пайдалануу жана салык тутумунда реформалар жүргүзүлгөн.

Орус падышачылыгы салык тутумун бир кыйла тартипке келтирген. Тактап айтканда, 1867-жылы кабыл алынган «Жетисуу, Сыр-Дарыя областарын башкаруу жөнүндө» убактылуу жобого ылайык жергиликтүү феодалдар калктан өз алдынча салыктарды пайдасына алуу укугунан ажыратылган. Аталган жобого ылайык, орус падышачылыгы салык төлөөчүлөрдү төмөнкүдөй төрт топко бөлүп караган:

1. отурукташкан калк;
2. көчмөн калк;
3. орус, украин, немец, дунган ж.б. көчүп келген калктар;
4. шаардык калк.

Орус падышачылыгы мезгилиндеги укуктук актыларга тарыхый изилдөөнүн натыйжасында, кыргыздарга салынган салыктарды эки бөлүп кароого болот: *мамлекеттик жана жергиликтүү*. Ошол учурда, негизинен мамлекеттик салыктар 1867-жылы кабыл алынган «Жети-Суу, Сыр-Дарыя областарын башкаруу жөнүндө», ал эми 1873-жылдан, 1886-жылга чейинки, 1873-жылы кабыл алынган “Түркстан крайын башкаруу жөнүндө жобонун” негизинде алынган. Аларга, жер салыгы, оборок салыгы, түтүн салыгы, кесип салыгы,

кыймылсыз мүлккө салык ж.б. милдеттүү жыйымдар кирген. Андан сырткары, Кокон хандыгы мезгилиндеги айрым бир зекет, битир ж.б. салыктар сакталып кала берген. Ошол учурда, салыктар бири-биринен усулу боюнча (окладдык - *белгилүү өлчөмдө салынуучу салык жана раскладдык салык*), алуу формасы (*акчалай, натуралай, түз жана кыйыр*), пайдалануу максаты (*мамлекеттик же жергиликтүү бюджетке*) субъектиси жана объектиси боюнча айырмаланган.

Мына ошондуктан, орус империясынын курамындагы кыргыз элине салынган ар бир салыктын негизги элементтерине тарыхый-укуктук талдоо жүргүзүмөкчүбүз.

Орус падышачылыгы мезгилинде Кыргызстанда негизги салык болуп *жер салыгы* эсептелген. Салык салуу боюнча Кыргызстандын аймагында салык төлөөчүлөр эки категорияга: *отурукташкан дыйкандар* жана *көчмөн малчылар* деп бөлүнгөн.

Кыргызстан Орус империясынын курамына киргенден кийин отурукташкан эл үч жылга жакын жер салыгын кокон хандыгы мезгилиндеги салык тутуму боюнча өндүрүлгөн түшүмдүн белгиленген бөлүгүн төлөп турган². Дыйкандар айдоо аянттары үчүн 1886-жылга чейин хараж салыгын, ал эми жемиш бактары, бакчачылык үчүн пайдаланылган жерлерге танаптык салык төлөнгөн.³ Хараж түшүмдүн 10 пайызын түзүп, натуралай түрүндө алынган, ал эми танаптык салыктардын чек өлчөмү жыл сайын өсүп, акчалай түрүндө төлөнгөн⁴.

Кокон мамлекетинин менчигинде турган жерди пайдалануу менен киреше тапкан дыйкандар *салык төлөөчүлөр* болуп эсептелген.

Ченемдик усул боюнча эсептелген жерден алынган ички киреше хараж салыгынын *объектиси* болуп саналган. Тактап айтканда, хараж салыгы айдоо аянтынан алынган иш жүзүндөгү кирешеден эмес, шартуу түрдө эсептелген кирешеден алынган.

² Ст. 294 Положения 1867 г. и ст. 38 проекта Временного положения об управлении ферганской области 1876 г., подписанного Колпаковским.

³ Кыргыз Республикасынын Борбордук мамлекеттик архивинин материалдары. ф. 565, опись 2, д. 8025, л.79.

⁴ Кыргыз Республикасынын Борбордук мамлекеттик архивинин материалдары. ф. 565, опись 2, д. 8025, л.79.

¹ Борубашов Б.И. Государственно-правовое регулирование общественных отношений кыргызов в составе Российского государства (1855-1917-жж.). (историко-правовое исследование). Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора юридических наук. Б., 2009.

Жогоруда көрсөтүлгөн салыктарды төлөөнүн мындай тартиби алынган түшүмгө жараша, белгиленген ченемде салыктарды төлөө үчүн дыйкандарга бир кыйла жеңил болгон.

Хараж салыгынын коюму түшүмдүн 10 пайызын түзүп, натуралай формасында алынган. Салык алууда салык мезгили болуп календардык жыл эсептелген. Ошондуктан, салык төлөөчүлөр салыктарды казынага төлөө айрыкча күз мезгилинде жүргүзүлгөн. Тактап айтканда жыйналган түшүмдүн белгиленген чек өлчөмүн салык төлөөчүлөр салык катары мамлекеттик бюджетке төлөшкөн.

Отурукташкан калк үчүн хараж сыяктуу эле 10 пайыздык өлчөмүндө алынуучу салыкты киргизүүгө жерден алынуучу дүң киреше эске алынган жана аны эсептөө тартибин аймактык башкаруучулар аныкталган талаанын түшүмдүүлүгүнө жана базар бааларына жараша жүргүзгөн. Дыйканчылык азыктүлүкө салыкты эсептөө тартибин генерал-губернатордун кеңсеси жыл сайын бекиткен. Мындай тартип, жылдан-жылга салыктардын түрлөрүнүн көбөйүшүнө жана ошол учурдагы салык тутумунун туруксуздугун айгинелеп турат.

1886-жылы кабыл алынган «Түркүстан крайын башкаруу жөнүндөгү» жобонун негизинде Кыргызстандын салык тутумуна мыйзамдык тартипте өзгөртүүлөр киргизилген⁵. Натыйжада, отурукташтырылган жана көчмөн элдерден алынуучу салыктар кеңири түрдө бир кыйла жөнгө салынган. Тактап айтканда, каратып алынган эл төлөөчү хараж салыгы, жер салыгы катары аталып, ал хараж салыгы сыяктуу түшүмдүн 10/1 бөлүгүнө салынган.

Хараж салыгындагыдай эле салык төлөөчүлөр болуп жерди пайдалануу менен киреше алган отурукташкан дыйкандар эсептелген.

Аталган жобого ылайык, жер салыгынын объектиси болуп калк отурукташкан, жеке жактардын жана коомдун пайдалануусундагы жерлерде өстүрүлгөн ар бир өсүмдүктөн алынган жалпы киреше эсептелген. Мисалы, Жобонун 285-беренесине ылайык калктын пайдалануусунда жайгашкан баардык иштетилген жерлерге салык салынат деп так белгиленген⁶.

Отурукташкан калк жерди пайдаланууда жер тилкелерин колдонуу системасына өтө башташкан. Буларга орус падышачылыгы тарабынан жер тилкелерин бөлүүнүн жана жерди пайдалануунун коомдогу кеңири тараган формасы колдонулган. Мына ошондуктан, жобонун колдонулушу менен көчмөн элден төлөнүүчү салыктык коюм жер тилкесинин аянттык бирдигине жараша 4 рубл өлчөмүндө белгиленген.

Бул салык боюнча салыктык мезгил болуп календарлык жыл эсептелген.

Падышачылык өкмөттүн бюджетинин салыктык

кирешеси негизинен жергиликтүү коомго тиешелүү жердин эсебинен түшкөн. Ал эми айрым бир жеке менчик ээлеринен жыйналган салыктар аз гана сумманы түзгөн. Маселен, ошол учурда, Фергана областы боюнча мамлекеттик бюджетке, 1914-жылы жердин баардык түрүнөн төмөнкүдөй: айыл-кыштак карамагындагы жерлерден 2 607 392 рубль 88 тыйын, ал эми жеке менчик жерлерден 32 207 рубль 72 тыйын, жалпысынан 2 640 140 рубль 60 тыйын жер салыгы түшкөн.

Падыша өкмөтү, 1900-жылы Кыргызстанда жерлерди категория боюнча бөлүштүрүү жана кайрадан эсепке алуу ишин жүргүзгөн. Дээрлик, 1900-жылга чейин, Кыргызстанда иштетилбеген бош жерлер таптакыр салык салуу объектисине киргизилген эмес. Бирок, жер которуп келген дыйкандарга байланыштуу калктын пайдалануусунда калган. Ошондуктан, 1900-жылы 10-июнда Орус өкмөтү «Түркүстан крайын башкаруу жөнүндө жобого өзгөртүү жана толуктоо киргизүү жөнүндө» мыйзам (архивдик материалда мыйзамдын номери көрсөтүлгөн эмес) чыгарган. Бул мыйзамга ылайык Самарканд, Фергана жана Сыр-Дарыя областарында, 1901-жылдан баштап кайрак айдалган жана иштетилбеген жерлер үчүн убактылуу бир теше жерге окладдык мамлекеттик жер салыгы киргизилген. Андан сырткары бул мыйзам менен 1891-жылы белгиленген салык салуунун бир нече түрү жоюлган. Иштетилбеген жана кайрак айдалган жерлерге убактылуу салык салуу ченемине 1900-жылдан 1909-жылга чейин иштеген. Мыйзамдын негизинде, бир теше кайрак айдалуучу жерлерге 1 рубл өлчөмүндө, ал эми бир теше иштетилбеген жерге 20 тыйындан салыктык коюм менен жер салыгы белигиленген⁷. Буга ылайык, ошол учурда, жердин иштетилгенине же иштетилбегенине карабастан айдоо аянттарынын баардыгына салык салынганын белгилеп кетким келет.

Андан сырткары, салык салуу субъектисинин категориясына жараша жер салыгы көчмөн малчыларга салынган. Жогоруда аталган, жобого ылайык көчмөн мал чарбачылыгы болгон жерлер мамлекеттин менчиги деп жарыяланган. Салык төлөөчүлөр болуп орус падышачылыгынын менчинде турган жерлерге малын тоюнткан мал ээлери эсептелген. Бул салыктын салык салуу объектиси болуп жерден тоюнгон мал эсептелген. Жер мамлекеттин менчиги деп эсептелингенден кийин ар бир малдын түрүнө туруктуу салыктык коюм белгиленген т.а. жайылган койдун туягынан 3 тыйын, жылкыдан 30 тыйын, төөдөн 50 тыйын салык алынган. Ошондуктан, чыныгы жер ээлери болгон кыргыздар дыйканчылык кылуу жана жайыт жерлерге мал жаюу үчүн орус мамлекетине салыктарды төлөп турган жана салыктардын чек көлөмү

⁵ Обзор ферганской области за 1885 г.

⁶ Положение 1886г. не давало четкого перечня земель оседлого населения, которые облагались налогом.

⁷ Материалы департамента окладных сборов, 2-е отделение. 12 марта 1909 г. ЦГИА СССР, ф. 391, оп.5, д.1064, л. 2.

жыл сайын жогорулаган.

Ал эми, жемиш бактары, огороддору, бакчачылык үчүн пайдаланылган жерлерден *танап салыгы* алынган.

Бул салыкты төлөөчүлөр болуп жерлерге жемиш бактарын өстүрүү жана бакчачылык менен алектенген дыйкандар эсептелген. Салык салуунун объектиси болуп жемиш бактары жана бакчачылык үчүн пайдаланылган жерден алынган өндүрүм саналган. Ал эми, танап салыгын жыйноодо жемиш бактары, бакчачылык үчүн пайдаланылган жерлердин аянттары эске алынып, ички дүң өндүрүмдүн көлөмүнө жараша салыктын коюму белиленген. Бул калктан алынган хараж салыгынын салык салуу формасына салыштырмалуу адилетүү салык төлөө формасы экендигин билебиз.

1886-жылы кабыл алынган «Түркүстан крайын башкаруу жөнүндөгү» жобонун негизинде танап салыгы оброк салыгы деп аталган. Натыйжада, танап салыгынын негизги элементтери өзгөрүсүз калып мурунку формасы сакталып калган. Жобого ылайык, оброк салыгынын коюмун крайдын генерал-губернатору аныктаган, жана анын көлөмү иштетилген жердин 10 пайызынан 30 тыйынды түзгөн.

Баардык жерде, жалпы жер салыгы киргизилгенге чейин Фергана областык бюджетинин киреше бөлүгүн ирригациялык жерлерден алынуучу хараж жана танап салыктары түзгөн. Мисалы, үч жыл ичинде Орусияга кошулуу менен Фергана областынын бюджетине хараж салыгы боюнча төмөнкүдөй: 1876-жылы – 1 020 322 руб.; 1877-жылы - 937 986 рубль жана 1878-жылы - 1 074 460 рубль, ал эми танап салыгы боюнча 1876-жылы (буга шаарга караган жерлерге танаптык жыйымдар да кирген) - 240 679 руб.; 1877 жылы - 257 1812 рубль жана 1878-жылы - 238 509 рубль киреше түшкөн⁸. Мындай көрсөткүч биринчи үч жылдыкта жылына орточо эсеп менен 1 256 379 рубль жыйналган. Ошол учурда, орус падышачылыгы жергиликтүү калктан кооптонуу менен квалификациялуу административдик-салык аппараты жок болгондуктан падыша өкмөтү мурунку Кокон хандыгы учурундагы салык салуу тутумун сактап турууга аргасыз болгон.

1884-жылдын 9-ноябрындагы Мамлекеттик Кеңештин токтомунун негизинде Жети-Суу, Фергана, Сыр-Дарыя областарынын айрым шаарларында кыймылсыз мүлккө салык киргизилген. Ошол учурда, кыймылсыз мүлк салыгы үйлөргө, дүкөндөргө, кербен-сарайларга жана шаардык маанидеги жерлерге карата салынган. Ал эми, салык төлөөчүлөр болуп болуп жогоруда атлаган салык салуунун объектисине ээлик кылган жана пайдаланган шаардык жана кыштактарда жашаган жарандар эсептелген. Салыктык коюмду белгилөөдө мүлктүн наркы жана жергиликтүү бийлик органдар тарабынан аныкталган киреше эсепке алынган. Мүлктүн наркын аныктоодо мүлктүн жайгашкан жерине

карата жүргүзүлгөн.

Түтүн салыгы көчмөн калктан жыйналуучу негизги окладдык милдеттүү жыйымдардын түрүнө кирет. Көчмөн калк төлөп келген баардык салыктардын, алымдардын жана милдеттердин ичинен түтүн салыгы өзгөчө орунду ээлейт жана XVII к. орустардын түтүнгө салынган чыгымына салыштырууга болот.

Түркүстан крайынын түзүлүшү менен 1864-жылдын 1-сентябрында Аскер министрлигинин башкы штабынын башкы башкармалыгы Финансы министрлигине, жергиликтүү жашоочуларга салыктардын коюмун белгилөө жана салыктарды төлөөнүн тартиби, Түркүстан крайынын аскердик губернатору М.Г. Черняев тарабынан бекитилген т.а. "... салык мезгилин жана ошондой эле аны жыйноо тартибин, өлчөмүн жана формасын өз алдынча чечүүгө" уруксаат берүү жөнүндө жарлыкты жөнөткөн. Финансы министрлиги бул жарлыкты жактыруу менен императордун казынасына түшүүчү киреше булагы катары *түтүн салыгы* киргизилген.

Мына ошентип, XIX к. 64-жылдан баштап көчмөн кыргыздарга түтүн салыгы салына баштаган. Бул жарлыктын негизинде 1865-жылдын башында генерал-майор М.Г. Черняев кыргыздардын ар бир түтүнүнөн бирден борук салык алууга буйрук кылган⁹.

1865-жылы январында аскер министрлигинде орус падышачылыгына каратылган кыргыз жана казахтарга салык салуу жөнүндө иш каралып, анда 1865-жылдан тартып кыргыздардын оң канатына, түтүн башына 1 рубль 50 тыйындан, ал эми сол канатына бир койдон же базардагы баасынан 10 пайыздык көрсөткүчтө салык алуу чечими кабыл алынган¹⁰. Көчмөн кыргыздар, Түркүстан генерал-губернаторлугуна алгачкы жылдары Кокон хандыгы мезгилиндеги төлөнүүчү салыктарды төлөп турушкан. Дээрлик, орус падышачылыгы мезгилинде, баардык салыктардын аты гана формалдуу өзгөргөнү болбосо, салыктардын негизги элементтери ошол бойдон эле сакталып кала берген.

Түтүн салыгынын салык салуу объектиси болуп чарбачылык, турак жай жана үй бүлөө ж.б. белгилерди өз ичине камтыган боз үй саналган.

Ошол учурда, салык салуунун коюму ар бир түтүн башына карата белгиленген. Изилдөөнүн жүрүшүндө, 1867-жылы кабыл алынган «Жети-Суу жана Сыр-Дарыя областарын башкаруу жөнүндө» жобонун негизинде мал чарбачылыгы менен кесип кылган кыргыздар түтүн башына 2 рубль 75 тыйын боюнча салыктык коюмдун негизинде түтүн салыгын төлөсө, аталган жобого өзгөртүү жана толуктоо киргизүүнүн натыйжасында 1882-жылы түтүн салыгынын көлөмү 4 рубльга өскөн. Ал эми, 1891-жылы кабыл алынган Степной жобосунун негизинде

⁹ У.О.Аманалиев. Кыргыз Республикасынын салык укугу. Б.- 2012. б.13.

¹⁰ А.Х. Хасанов. Из истории Киргизии XIX. Ф.,1959. С.78

⁸ Түркстанские ведомости, 1881., №43.

түтүн салыгынын коюму 5 рубль 25 тыйынды түзүп, ал 1914-жылга чейин туруктуу коюм бойдон калган.

1882-жылы, Жети-Суу областы Степной генерал-губернаторлугунун курамына киргенден кийин салык салуу тартиби жана салыктын коюму областа өзгөрүүсүз калган. 1891-жылы Степной жобосу кабыл алынып, анда, мыйзамдык тартипте салык салуунун тартиби жана негизги принциптери бекитилсе, ал эми мазмуну боюнча эч кандай өзгөртүү кирген эмес. Жобого ылайык ошол убакытта түтүн салыгынан тышкары 25 тыйын земство жыйымы киргизилген. Андан кийин, бул земство жыйымынын өлчөмү 1 рубль 25 тыйынга көтөрүлгөн. Ошол учурдагы империалык согуштардын башталышы менен ар бир түтүн башчысы 15 рубль, 2 кап дан жана бир жылкыдан төлөөгө милдеттүү болгон¹¹. Орточо эсеп менен ар бир түтүн баардык жыйымдарга 5 рубль 25 тыйындан, ал эми ар бир короо баардык жыйымдарга 6 рубль 38 тыйындан төлөшкөн¹².

Алгачкы болуп түтүн башын эсептөө 1867-жылы Ысык-Көл уездинде жүргүзүлүп, ал 9840 боз үйдү түзгөн. 1912-жылдын 1-январындагы Омск казыналык палатасынын маалыматы боюнча Пржевальский уездинде – 33 507, ал эми Пишпек уездинде - 32 984 түтүндү түзгөн.

1868-жылдан 1872 жылга чейин беш жыл ичинде Түркүстан крайынын казынасына салык төлөмдөрүнөн 10,5 млн. рубль киреше түшкөн. XIX к. 80-жылдарында Анжиян, Ош, Пржевальский жана Пишпек уездериндеги кыргыздар төлөгөн расмий салыктын орточо суммасы бир жылда 812 миң рубль эсептик көрсөткүчкө жеткен.

1895-жылы салыкты көбөйтүү максатында жана жалпы кыргыз калкына салык салуу үчүн салык төлөөчүлөрдүн тизмеси кайрадан каралган. Мындай көрүнүшкө салык салуунун жаңы объектиси түздөнтүз себеп болгон. Алым инспекторлорунун съездинин чечимине ылайык¹³ түтүн салыгы боз үй жана башка турак жайларга дагы бирдей коюмда эсептеле баштаган. Бирок, ошол учурдагы чарбалык курулуштар мисалы, мал сарайлар ж.б. салык салуунун объектиси болгон эмес. Бара-бара көчмөн калк отурукташа баштаганда турак жай менен биргеликте чарбалык курулуштар түтүн салыгынын объектиси болуп карала баштаган.

XIX к. 50-жылдарынын экинчи жарымында Түндүк Кыргызстандын Ысык-Көл аймагы боюнча жана Жети-Суу жана Фергана областарында салык салуу тартиби мал башынын санына жараша жүргүзүлгөн. Алым инспекторлору тарабынан малды саноо кыш айында жүргүзүлгөн. Мисалы, Түндүк Кыргызстандын Орусияга кириши менен биринчи

эки жылдыкта Ысык-Көл уездинде салыкты эсептөө боз үй эмес, мал башынын санына жараша жүргүзүлгөн.

Көчмөндөргө ар бир чарбачылыка өзүнчө түтүн салыгы салынган, бирок салыктын коюму баардык салык төлөөчүлөргө акча формасында бирдей белгиленген. Салыктардын өз убагында жыйналышына жергиликтүү айылдык жана болуштук администрация жоопкерчиликте болгон. Салык чогултуу айылдык старшындар тарабынан жүргүзүлүп, жыйналган салыктар болуш тарабынан уездин кассасына төлөнгөн.

Орус падышачылыгы Кыргызстандын аймагындагы салык тармагындагы коомдук мамилелерди жогоруда аталган жоболор менен т.а. мамлекеттик салыктарды 1867-жылы кабыл алынган «Жетисуу, Сыр-дарья областарын башкаруу жөнүндө», 1873-жылы кабыл алынган «Түркстан крайын башкаруу жөнүндө», 1891-жылы кабыл алынган Степной жобосу жана 1898-жылы кабыл алынган «Коргоону күчтөндүрүү жөнүндө» жоболор ж.б. тийиштүү мамлекеттик органдардын укуктук актылары менен жөнгө салган.

Кыргызстан орус падышачылыгынын курамына киргенден баштап жеке эле падышачылык өкмөттүн жогоруда аталган жоболорго ылайык белгиленген мамлекеттик салыктарды гана төлөбөстөн, жергиликтүү феодалдар тарабынан өз алдынча киргизилген жергиликтүү салыктарды жана милдеттүү төлөмдөрдү төлөөгө аргасыз болгон. Негизинен ошол учурда, жергиликтүү феодалдар тарабынан туяк пул, от май, айып, кун, тартуу, токой чыгымы, союш алуу, саан, конок алуу жана барымта ж.б. салыктар, жыйымдар жана милдеттүү төлөмдөр алынган.

Окумуштуу-укук таануучу С.Кожоналиев орус падышачылыгы мезгилиндеги салык тармагындагы илимий изилдөө иштеринде ошол учурдагы салыктарды, жыйымдарды жана милдеттерди төмөндөгүдөй түргө бөлүп караган:

- эмгек өтөө жана мүлктүк милдеттер: барымта, конок алуу, ашар, саан, күч алуу, союш алуу;
- жер жыйымдары: туяк пул, от май, орток;
- бийлердин, аксакалдардын чечимдери боюнча бир жолу бериле турган салыктар жана айып пулдар: айып, кун, тартуу;
- бир жолу бериле турган салыктар жана милдеттер: салык, чыгым, жол чыгым, кошумча жана журтчулук;
- падышачылык бийлик тарабынан бекитилген салыктар: түтүн салыгы, жан салыгы, жигит кызматы, токой чыгымы¹⁴.

Жогоруда көрсөтүлгөн жергиликтүү салыктар, жыйымдар кыргыз коомчулугунда адат укугунун

¹¹ Современный аул Средней Азии. Ташкент, 1927, стр. 18.

¹² А.Х.Хасанов. Из истории Киргизии XIX Ф., 1959, С.80

¹³ Решение съезда податных инспекторов. 1985 г. Кыргыз Республикасынын Борбордук мамлекеттик архивинин материалдары ф.19,опись 1. Д. 24830, л.15.

¹⁴ Кожоналиев С. Обычное право кыргызов. – Б.: 2000. С.324.

¹⁵ Хрестоматия по истории государства и права СССР. Дооктябрьский период. М., 1990. С.388.

ченемдери менен коргоого алынган салыктык милдеттенмелер болуп эсептелинген.

Мына ушундай, Орус падышачылыгы тарабынан белгиленген, Кыргызстандын аймагынан жыйналуучу мамлекеттик жана жергиликтүү салыктардын, жыйымдардын ж.б. милдеттүү төлөмдөрдүн өз убагында мамлекеттин казынасына түшүшүн, салык төлөөчүлөрдүн салык милдеттенмелерин так аткаруусун камсыз кылууда мамлекеттик салык органдарынын орду эбегейсиз зор.

Кыргызстан орус падышачылыгынын курамына киргенден баштап салыктарды, жыйымдарды ж.б. милдеттүү төлөмдөрдү мамлекеттик казынага жыйноону Орус падышачылыгынын, Финансы министрлигине караштуу алым жана жыйымдар департаменти ишке ашырган.

1863-жылы аталган департамент өз алдынча эки бөлүкө бөлүнгөн: окладдык жана окладдык эмес жыйымдар департаменти¹⁵. 1869-жылдын май айынын акырында аталган департаменттер, Финансы министрлигине караштуу казыналык палата болуп түзүлгөн. Казыналык палата башкаруучудан, анын жардамчысынан, бөлүмдөрдүн жетекчилеринен жана штат боюнча башка мүчөлөрүнөн турган.

1885-жылы Казыналык палатага караштуу губерниялык алым инспекциясы түзүлгөн. Алым инспекциясы тийиштүү аймактарда салыктарды, жыйымдарды тийиштүү жоболорго ылайык туура алынышын көзөмөлгө алган. 1902-жылы, Орус империясынын аймагында мындай 500 салык аймагы болгон. Алым инспекторлорунун ыйгарым укуктары өзгөчө мааниге ээ болгон. Аларды кызматка дайындоо, кызматтан четтетүү жана губерния боюнча бөлүштүрүү түздөн түз финансы министри тарабынан жүргүзүлгөн. Алым инспекторлоруна салыктардын, окладдык жыйымдардын мурастоодон, белеке берүүдөн мамлекеттик алымдардын казынага туура өз убагында түшүшүнө козөмөл жүргүзүү милдети жүктөлгөн. Алым инспекторлору жергиликтүү калктын салык салуунун объектилерин так санын эсепке алууну ишке ашырган. Андан сырткары, салык төлөөдөн качуу, салык салынуучу кирешелерди жаап жашыруу фактылары болгон учурларда

териштирүү иштерин жүргүзүүгө укуктуу болгон.

Дээрлик мындай милдеттерди аткаруу менен алым инспектору 1917-жылга чейин салык тармагындагы укуктук-уюштуруучулук иштерин жүргүзүп келген.

Негизинен, XVIII-XIX кылымдар аралыгында Кыргызстанда салык тутуму башка мамлекеттердин бийлигинин астында болгон. Мына ошондуктан, Кыргызстанда ал мамлекеттин экономикалык, саясий кызыкчылыгын көздөгөн салык тармагында реформалар жүргүзүлгөн. Бирок мындай учурда салык тутумундагы ири өзгөрүүлөр болуп турган деген тыянактан алыспыз. Себеби, кыргыз коомунда ар кандай бийликтик башкарууда салыктын түрлөрүнүн негизгилери сакталып кала берген (эгерде төлөмдөрдүн объектилерин жана субъектилерин негиздесек). Алар башка аталыштар менен алынып турган. Салык тутумундагы жүргүзүлгөн мындай реформалар 1917-жылдагы революцияга чейин улантылып келген.

Адабияттар:

1. Аманалиев У.О. Кыргыз Республикасынын салык укугу. Б., -2012. б.13.
2. Борубашов Б.И. Государственно-правовое регулирование общественных отношений кыргызов в составе Российского государства. (1855-1917-жж.). (историко-правовое исследование). Автореферат диссертации на соискание ученой степени д.ю.н. Бишкек.,2009.
3. Кожоналиев С. Обычное право кыргызов.—Б., 2000.С. 324.
4. Кыргыз Республикасынын Борбордук мамлекеттик архивинин материалдары. ф. 565, опись 2, д.8025, л.79.
5. Кыргыз Республикасынын Борбордук мамлекеттик архивинин материалдары. ф. 565, опись 2, д.8025, л.79.
6. Кыргыз Республикасынын Борбордук мамлекеттик архивинин материалдары ф.19,опись 1. Д. 24830, л.15.
7. Материалы департамент окладных сборов, 2-е отд. 12 марта 1909. ЦГИА СССР, ф. 391, оп.5,д. 1064, л. 2.
8. Обзор ферганской области за 1885.
9. Решение съезда податных инспекторов. 1985.
10. Туркстанские ведомости, 1881., №43.
11. Хасанов А.Х. Из истории Киргизии XIX. Ф., 1959. С.78
12. Хасанов А.Х. Из истории Киргизии XIX. Ф., 1959. С. 80
13. Хрестоматия по истории государства и права СССР. Дооктябрьский период. М., 1990. С.388

Рецензент: д.э.н., профессор Джумабаев К.Дж.